

О. О. Голуб

ПРИЧИНИ ДЕМОГРАФІЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

Ознайомившись з динамікою чисельності населення України та с демографічними процесами впродовж останніх десятиліть, автор виокремлює основні передумови сьогоденного кризового стану відтворення населення, негативних шлюбно-сімейних процесів та вкрай невтішних показників народжуваності та смертності, а також звертає увагу на кроки, які необхідно зробити для виходу з демографічної кризи.

Ключові слова: демографічна криза, народжуваність, природний рух населення, смертність, вимирання, «старіння» нації, чисельність населення, соціальний захист, охорона здоров'я, шлюбно-сімейні процеси.

Демографічна криза – глибоке порушення відтворення населення, що загрожує самому його існуванню. Протягом усієї демографічної історії людства аж до кінця XVIII ст. причинами демографічної кризи були часті голодування, епідемії та війни; обумовлений ними високий рівень смертності призводив до скорочення чисельності населення деяких країн і регіонів світу, а інколи й до повного обезлюднення територій. Історичний процес зміни репродуктивної поведінки в деяких промислово розвинених країнах виявляє тенденцію до падіння рівня народжуваності нижче від необхідного для простого відтворення населення, що є причиною сучасної демографічної кризи.

Несприятлива демографічна ситуація в Україні і насамперед різке зменшення народжуваності пов'язані із загостренням проблем функціонування сім'ї як осередку відтворення населення, зниженням її демографічного потенціалу.

Поглибилася деформація шлюбно-сімейних процесів, започаткованих ще у 1960-х роках. Поширилися такі явища, як відкладання шлюбів і народження дітей, безшлюбне материнство та соціальне сирітство (покинуті батьками діти), зменшилася кількість зареєстрованих шлюбів, збільшилася кількість розлучень та вдів. Спостерігається масове поширення бездітності та одинокості: дві третини сімей мають лише одну дитину. Середня кількість членів у сім'ї практично не змінюється з 1989 року і становить 3,2 особи (у містах – 3,1, селах – 3,4). Загострюються проблеми матеріального утримання і виховання дітей у сім'ях, особливо молодих, багатодітних та неповних, з несприятливим морально-психологічним мікрокліматом.

Глобальні процеси індустріального розвитку та урбанізації, поступове звільнення сім'ї від виконання виробничої функції, відокремлення дорослих одружених дітей від батьків, зумовлене економічними, культурними, психоло-

гічними факторами, спричинили формування тенденції до поширення сімей, які складаються з шлюбної пари і дітей. Однак поряд з цим зберігається практика спільного проживання дорослих дітей та одного із самотніх батьків подружжя, що пов'язано як із шлюбно-сімейними традиціями, так і з проблемами з житлом, низьким рівнем пенсійного забезпечення, розвитку інфраструктури та сервісу для людей похилого віку.

Практично не впливає на багатодітність такий економічний фактор, як потреба в робочих руках для селянських господарств та матеріальному забезпеченні в старості. Масове залучення жінок у суспільне виробництво, необхідність у задоволенні їх освітніх, професійних та громадських інтересів зумовили малодітність та бездітність. Унаслідок цього протягом останніх 10–15 років дітородна ситуація в українських сім'ях значно погіршилася. Стрімке зниження рівня життя і утворення глибокого розриву між його стандартами та реальним рівнем призвели до того, що 80 відсотків молодих подружніх пар віддає перевагу не дводітності, а створенню умов для забезпечення належного рівня доходів, близько двох третин – наявності окремої квартири [5, с. 8].

Проведений аналіз сучасної демографічної ситуації, а також її динаміки протягом останніх років свідчить про наявність в Україні поряд із соціально-економічними проблемами глибокої демографічної кризи, більш інертної та практично некерованої, негативні наслідки якої для подальшого розвитку країни важко передбачити.

Статистичні порівняння з іншими країнами свідчать, що за основними показниками природних змін населення - народжуваності, смертності, природного приросту – Україна стоїть не тільки після країн Заходу, але й республік колишнього СРСР. Загрозою для перспектив розвитку нації стають обсяги й темпи депопуляції, тобто абсолютного зменшення населення внаслідок перевищення кількості померлих над кількістю народжених. Вона почалася в Україні з 1991 р. і нині таке зменшення становить близько 1 млн осіб.

Втрачені в Україні традиції багатодітності призвели до того, що у 1995 р. сумарний показник народжуваності, тобто кількість дітей, що може народити кожна жінка упродовж усього репродуктивного періоду свого життя, становив 1,6 дитини на одну жінку. Зазначимо, що для розширеного відтворення населення необхідно мати 2,2-2,4 дитини. Падіння життєвого рівня, що триває, невирішеність екологічних проблем, загострених наслідками Чорнобильської катастрофи, соціально-психологічний дискомфорт – все це примушує більшою мірою, ніж раніше обмежувати розмір сім'ї. Процес зниження народжуваності характерний для багатьох розвинених країн світу, нині це загальна тенденція демографічного розвитку. Але є та межа зниження народжуваності, яку не можна переступити, оскільки за нею – процес депопуляції набуває незворотного характеру. Україна сьогодні підійшла до цієї межі.

Крім того, різко зменшилася кількість шлюбів, зростає число розлучених, удівців і особливо удовиць, збільшується частка бездітних і одиноких родин, а це ще більше погіршує демографічні перспективи держави.

В Україні постійно зростає рівень смертності населення. Спостерігається особливо висока смертність чоловіків у працездатному віці, яка перевищує смертність жінок в аналогічному віці майже вчетверо. Тільки за рахунок цього фактора Україна втратила у 1969–1993 рр. понад 500 тис. чоловіків у віці від 16 до 50 років.

Відбувається зростання смертності населення від інфекційних та паразитарних хвороб, що є ганебним явищем для цивілізованої країни. Збільшилася смертність від туберкульозу, яка у 2-9 разів перевищила відповідні рівні, наприклад, Польщі, хоча остання має найвищі показники серед розвинених країн.

Зростає смертність від факторів, спричинених соціальною напругою. Інтенсифікується вимирання найбільш вразливих груп населення – дітей, жінок, осіб похилого віку. В результаті зниження народжуваності населення країни "старішає" [11, с. 2].

Головною ознакою сучасної демографічної кризи є те, що в Україні відбуваються негативні зміни не тільки у кількості, але й у якості населення. Під час обстеження стану здоров'я населення виявилось, що рівень загальної захворюваності в Україні - один із найвищих серед країн на теренах колишнього Радянського Союзу. Поширюються соціальні хвороби. Так, за рівнем захворюваності алкоголізмом і наркоманією Україна перебуває на 2-му місці серед зазначеної групи країн. Існує тенденція значного погіршення здоров'я нинішніх дітей і підлітків. Лише один з чотирьох-п'яти може вважатися цілком здоровим. Проблема поліпшення здоров'я населення сьогодні перетворилася у проблему його елементарного збереження [7, с. 2–4].

Україна є першою серед країн світу за темпами скорочення населення, і особливу стурбованість викликає підвищення смертності саме працездатного населення. За цими показниками Україна випереджає Європу у 3–4 рази. Найчастіше українці помирають внаслідок куріння – щороку 100–110 тис. (з них 10% пасивні курці), від алкоголізму – понад 40 тис. щороку та від травматизму. Порівняно з розвиненими країнами тривалість життя в Україні на 15 років менша.

Нерівномірність в розвитку суспільства, природно-екологічні і соціально-політичні потрясіння, війни, репресії, якими багата українська історія ХХ ст., і супутні їм різкі погіршення рівня життя відчутно позначаються на режимі відтворення населення, ведуть до падіння народжуваності, зростання смертності. До подібних наслідків приводять і умови політичної і економічної нестабільності, які викликані останніми роками хиткою системою управління, з важко керованим процесом встановлення цивілізованих норм правової держави і ринкових відносин.

Становлення ринкових відносин приводить до природного переміщення зайнятості з виробничої сфери в сферу обслуговування. Проте, щоб рівень виробництва забезпечував потреби економіки і населення, необхідна висока продуктивність праці, а цим вітчизняна промисловість не відзначається. Зниження питомої ваги промисловості в структурі зайнятості населення повинне супроводжуватися зростанням економічної ефективності промислового виробництва

на основі досягнень науково-технічного прогресу, наукової організації праці і виробництва, чого насправді в промисловості не відбувається. Ці вимоги в рівній мірі відносяться і до будівництва, і до інших галузей економіки.

Серед регіональних проблем необхідно відзначити особливо низьку народжуваність в Чернігівській, Черкаській, Полтавській, Сумській, Вінницькій областях України, а також деформовану у бік збільшення частки населення старшого віку і абсолютне переважання в цій структурі жінок [12, с. 65–68].

В Україні жінок більше 55 % в загальній чисельності населення. Цей дисбаланс у співвідношенні статей негативно впливає на демовідтворювальні процеси в суспільстві. Крім того, медицина повідомляє, що більше 20 % молодих жінок за станом здоров'я не можуть народжувати дітей. За розрахунками спеціалістів, щоб стабілізувати чисельність населення України, треба кожній молодій жінці народити трьох дітей.

Демографічна політика України в сучасних умовах повинна бути направлена не тільки на стимулювання народжуваності, але і на зміцнення сім'ї, підвищення матеріального добробуту людей, зниження захворюваності і смертності. Проте заходи щодо управління процесами відтворення населення не дають швидких результатів. Демографічна поведінка людей вельми консервативна, змінити її досить важко. Як правило, результати демографічної політики виявляються через багато років і навіть десятиліття. Тому стимулювання тих або інших процесів відтворення повинне відповідати довгостроковим інтересам розвитку економіки.

Серед напрямів соціальної політики відзначимо: зміцнення правового захисту дитинства; підтримка сім'ї як природного середовища життєзабезпечення дітей; забезпечення материнства і охорони здоров'я дітей; поліпшення харчування дітей; забезпечення виховання, освіти і розвитку дітей; підтримку дітей, що знаходяться в особливо важких умовах. Велика увага у вказаному повинна надаватись створенню умов для поліпшення матеріального положення сімей з дітьми, розвитку системи соціального обслуговування сім'ї, збільшенню видів послуг, що надаються сім'ї, зниженню материнської і дитячої смертності, посиленню профілактики захворювань. Демографічна ситуація потребує постійного контролю держави. Питання поліпшення умов для покращення демографічної ситуації в країні – одне з основних завдань державної влади [1, с. 5].

Процес зниження народжуваності має глобальний характер і зумовлений цілим рядом причин – економічних, соціальних, психологічних, біологічних. Це насамперед зміни в соціальному статусі жінки, розширення сфери її поза-сімейних інтересів, підвищення рівня освіти та зайнятості. Багаторазове зниження дитячої смертності зробило неактуальним народження багатьох дітей як основи родинного благополуччя та гарантії забезпечення батьків у старості.

Задоволення потреби в дітях, у материнстві і батьківстві вступає у суперечність з рядом інших потреб, які є простішими, ніж нижчий рівень життя. Якщо заможні верстви населення співвідносять витрати часу та грошей на забезпечення майбутнім дітям необхідного фізичного, інтелектуального розвитку та професійної підготовки із задоволенням власних потреб у розвитку та

дозвіллі, то бідні враховують елементарні потреби в їжі, одязі, житлі. Однак не слід очікувати, що з підвищенням рівня життя зросте і народжуваність. Якби зв'язок був таким простим, не скоротилася б народжуваність в усіх без винятку економічно розвинутих країнах до рівня, який не забезпечує навіть простого відтворення покоління батьків.

Глобальна тенденція зниження народжуваності посилилася в Україні у 1990-х роках у зв'язку з економічною кризою, різким зниженням доходів широких верств населення, невпевненістю у майбутньому. До того ж, утворився значний розрив між низьким рівнем життя населення та високими європейськими життєвими стандартами. Український негативний вплив на рівень народжуваності справило руйнування системи дошкільного та позашкільного виховання, незадовільний стан репродуктивного здоров'я населення і насамперед жінок, значна частина яких працює у шкідливих умовах. Як засіб планування сім'ї використовується штучне переривання вагітності, наслідком чого є викидні і небажане безпліддя [4, с. 7].

Кризовий стан генеративної активності населення даватиметься взнаки протягом життя кількох поколінь, і не лише в сім'ї, а й в усьому суспільстві, навіть у разі зміни ситуації. Тобто у майбутньому спостерігатиметься хвилеподібна динаміка чисельності населення і його вікових контингентів, що може стати істотною перешкодою на шляху сталого розвитку України [8, с. 1].

Якими засобами забезпечується статус кількісно великої нації – це окреме і дуже складне питання. Найрозумніший і гуманістичний шлях – створення як у межах держави, так і за її межами умов для розширеного відтворення, розвитку економіки, спрямованої на максимальне задоволення потреб людини, припинення воєн, скорочення виробництва зброї, турбота про охорону здоров'я людей та збереження навколишнього середовища і т. ін. Але це, так би мовити, теоретично. Практично різні нації, а точніше різні політичні лідери вирішують його по-своєму залежно від ситуації. Тут і фальсифікації перепису населення та реєстрації народжених, і геноцид, і знищення інших народів, і переселення, і асиміляція. Тому за таким, здавалося б, простим, делікатним і глибоко інтимним питанням, як кількість народжених у сім'ї дітей, постають справді надзвичайно серйозні проблеми майбутнього і націй, і рас, і людства.

Кризовий стан демографічної ситуації в Україні вимагає перегляду конкретних напрямів демографічної політики. Сформувалась об'єктивна необхідність переорієнтації демографічної політики. Перенесення центру її ваги з стимулювання народжуваності, яке не під силу суспільству в сучасних умовах, на збереження здоров'я. Здоров'я має розглядатись як найважливіший пріоритет нації. Висока дитяча смертність, підвищення повікової смертності, більш висока смертність сільського населення порівняно з міським — це ті найважливіші орієнтири, довкола яких повинна сьогодні формуватися система заходів, спрямованих на оздоровлення умов відтворення населення України.

Орієнтація України на побудову ринкової економіки вимагає дотримання таких засад у матеріальному забезпеченні відтворення населення:

- посилення ролі доходів сім'ї в системі джерел і засобів матеріального забезпечення відтворення населення;
- підхід до соціального захисту населення, як важливого засобу демографічної політики, посилення демографічної спрямованості заходів соціального захисту, підвищення їх адресності та ефективності;
- створення принципово нової системи кредитування населення взагалі та молодих сімей;
- створення нової ефективної системи охорони материнства і дитинства, яка забезпечує реалізацію пріоритетів сім'ї, дитини.

Відомо, що генетичний компонент у формуванні здоров'я людини складає близько 30%, таку ж питому вагу мають фактори навколишнього середовища. Взаємно вони зумовлюють ураження близько 60% популяції [3, с. 140–143].

У структурі захворюваності та смертності дітей відбуваються зміни в бік підвищення питомої ваги та природжених спадкових захворювань.

В Україні серед дітей віком від 0 до 14 років щороку реєструється близько 130 тисяч хворих з вадами розвитку.

У сфері охорони здоров'я і зниження смертності населення основними напрямками державної демографічної політики мають бути:

- підвищення якості життя;
- удосконалення системи охорони здоров'я;
- підвищення якості медичного обслуговування;
- посилення контролю за якістю продовольчих товарів;
- створення безпечних умов праці;
- профілактика та зниження професійної захворюваності;
- охорона й збереження здоров'я дітей;
- максимальна нейтралізація факторів, що зумовлюють підвищення смертності;
- створення альтернативної страхової медицини;
- просвітницька та освітня діяльність, спрямовані на профілактику захворювань і піклування про здоров'я.

У сфері сімейної політики та народжуваності основними напрямками державної демографічної політики мають бути:

- створення сприятливих умов для економічної самостійності і зростання добробуту сімей;
- пріоритетність охорони материнства і дитинства у реалізації програм розвитку охорони здоров'я та інших соціальних програм;
- підвищення якості, розширення форм і видів медичного обслуговування жінок репродуктивного віку;
- створення реальних умов для гармонійного поєднання жінками материнства та професійної діяльності. Необхідно, зокрема, обмежити застосування жіночої праці у нічних змінах, звільнити жінок від тяжкої ручної праці, розширити практику застосування гнучкого робочого дня;
- підвищення престижу сім'ї [9, с. 37–38].

Соціально-економічна перебудова суспільства в Україні спричинила гострі проблеми. Їхнє вирішення передбачає розробку науково обґрунтованої комплексної програми подолання демографічної кризи, яка б охоплювала не тільки питання простого відтворення населення, але й його розвитку у широкому соціальному контексті.

У першочерговому порядку необхідно розробити сучасну ідеологію демографічного розвитку України, що поєднувала б об'єктивний аналіз реалій з науково обґрунтованими цілями та завданнями. У зв'язку з цим слід посилити наукові розробки в галузі демографічних та гендерних досліджень, їх фінансову підтримку, а також пропаганду відповідних наукових знань [6, с. 4–5].

В умовах значного зниження народжуваності, зростання смертності та погіршення здоров'я необхідно докласти максимальних зусиль для збереження населення України. Це має бути основним змістом демографічних стратегій держави сьогодні.

При обмежених фінансових можливостях, а також занепаді системи соціального захисту основна увага і підтримка повинні бути спрямовані на вирішення проблем, що безпосередньо впливають на рівень захворюваності і смертності населення і, зокрема, дітей та жінок.

У сфері сімейної політики та народжуваності основною метою є формування системи особистих і суспільних цінностей, орієнтованих на створення сім'ї з двома дітьми, зміцнення та підвищення її виховного потенціалу як основного осередку відтворення населення. Об'єктами безпосередньої уваги держави повинні бути молоді сім'ї та сім'ї з дітьми [2, с. 207–210].

Як не гірко це визнавати, але серед всіх областей України наша Черкащина по демографічних показниках входить в трійку найгірших. З огляду на обмеження фінансових ресурсів та наявність багатьох проблем у сфері демографічного розвитку необхідно визначити пріоритети в розрізі кожного з регіонів, обов'язково передбачивши джерела та обсяги бюджетного фінансування [10, с. 10–11].

Отже, демографічний чинник є одним з визначальних для забезпечення стабільного й безпечного розвитку держави, а проблеми оптимального демографічного розвитку слід розглядати як першочергові інтереси держави, як фактор і водночас як результат її функціонування. На сьогоднішній день негативна динаміка чисельності населення України просто шокує хоча б тому, що за останні 2 роки кількість населення зменшилася майже на стільки ж, на скільки вона зменшилася за попередні 20 років. А враховуючи те, що покращень у соціальній та економічній сферах держави не спостерігається і в найближчому майбутньому не планується, слід всерйоз замислитися над тим, якою може такими темпами стати чисельність населення України через 5-10 років.

Список використаних джерел

1. Андриєнко В. Чи є демографічна криза в Україні? // Праця і зарплата. – 2005. – № 41. – С. 5.
2. Богданович В. Шляхи подолання демографічної кризи в умовах соціально-економічних трансформацій // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2006. – № 4. – С. 207–214.
3. Голубєва І. Є. Молодь у відтворенні населення: теоретико-методичні підходи дослідження // Економіка АПК. – 2005. – № 7. – С. 140–145.
4. Демографічна криза: світоглядні та біоенергетичні аспекти здоров'я // Слово Прогресу. – 2007. – № 8. – С. 7.
5. Крючков Г. Демографічна криза в Україні: причини і наслідки // Персонал. – 2003. – № 4–5. – С. 8.
6. Лібанова Е. Як подолати демографічну кризу // Праця і зарплата. – 2007. – № 12. – С. 4–5.
7. Лібанова Е. Демографічний колапс // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2004. – № 34. – С. 2–4.
8. Пащенко І. Україна вимирає: (Демографічна криза в Україні) / Іван Пащенко // Сільські вісті. – 2003. – 23 травня. – С. 1.
9. Сергієнко О. Людські ресурси України. Демографічна криза та демографічна політика // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 5. – С. 37–41.
10. Ткаченко Л. Демографічну кризу можна подолати, якщо... / Лідія Ткаченко // Освіта України. – 2005. – 4 лютого. – С. 10–11.
11. Україна у дзеркалі демографії // Урядовий кур'єр. – 2005. – 21 жовтня. – С. 2.
12. Шалтала О. Стан здоров'я виробничих сил і умови його підтримки та відновлення в Україні // Статистика України. – 2003. – № 4. – С. 65–68.

References

1. Andriyenko V. Chy ye demohrafichna kryza v Ukrayini? // Pratsya i zarplata. – 2005. – № 41. – S. 5.
2. Bohdanovych V. Shlyakhy podolannya demohrafichnoyi kryzy v umovakh sotsial'no-ekonomichnykh transformatsiy // Visnyk Natsional'noyi akademiyi derzhavnoho upravlinnya pry Prezydentovi Ukrayiny. – 2006. – № 4. – S. 207–214.
3. Holubyeva I. Ye. Molod' u vidtvorenni naseleण्या: teoretyko-metodychni pidkhody doslidzhennya // Ekonomika APK. – 2005. – № 7. – S. 140–145.
4. Demohrafichna kryza: svitohlyadni ta bioenerhichni aspekty zdorov'ya // Slovo Prosvity. – 2007. – № 8. – S. 7.
5. Kryuchkov H. Demohrafichna kryza v Ukrayini: prychny i naslidky // Personal. – 2003. – № 4–5. – S. 8.
6. Libanova E. Yak podolaty demohrafichnu kryzu // Pratsya i zarplata. – 2007. – № 12. – S. 4–5.
7. Libanova E. Demohrafichnyy kolaps // Krayeznavstvo. Neohrafiya. Turyzm.. – 2004. – № 34. – S. 2–4.
8. Pashchenko I. Ukrayina vymyraye: (Demohrafichna kryza v Ukrayini) / Ivan Pashchenko // Sil's'ki visti. – 2003. – 23 travnya. – S. 1.

9. Serhiyenko O. Lyuds'ki resursy Ukrainy. Demografichna kryza ta demografichna polityka // Ukrayina: aspekty pratsi. – 2002. – № 5. – S. 37–41.
10. Tkachenko L. Demografichnu kryzu mozhna podolaty, yakshcho... / Lidiya Tkachenko // Osvita Ukrainy. – 2005. – 4 lyutoho. – S. 10–11.
11. Ukrayina u dzerkali demografiyi // Uryadovyy kur"yer. – 2005. – 21 zhovtnya. – S. 2.
12. Shaptala O. Stan zdorov"ya vyrobnychykh syl i umovy yoho pidtrymky ta vidnovlennya v Ukraini // Statystyka Ukrainy. – 2003. – № 4. – S. 65–68.

Стаття надійшла до редакції 01.11.2016 р.

А. А. Голуб

ПРИЧИНЫ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО КРИЗИСА В УКРАИНЕ И ПУТИ ЕГО ПРЕОДОЛЕНИЯ

Целью данного исследования является определение основных причин сегодняшних проблем с воспроизводством населения, проблем с созданием семьи, малодетности и крайне плачевных показателей рождаемости и смертности по всей стране. Также в статье автором представлены основные действия в социальной сфере, экономической сфере, сфере образования, труда и охраны здоровья, которые в первую очередь необходимо выполнить государственным органам для выхода из демографического кризиса.

Ключевые слова: демографический кризис, рождаемость, естественное уменьшение населения, смертность, вымирание, «старение» нации, численность населения, социальная защита, здравоохранение, брачно-семейные процессы.

O. Golub

THE CAUSES OF DEMOGRAPHIC CRISIS IN UKRAINE AND THE WAYS TO OVERCOME IT

The aim of this study is to determine the main causes of today's problems with the reproduction of the population and problems with the creation of families, reduced lifetime fertility and very high mortality throughout the country. Also the author presents the main actions in social sphere, in economic sphere, education, labor and healthcare, which must be performed by public authorities in order to overcome demographic crisis.

Demographic crisis is a profound breach of human reproduction, which threatens its very existence. Demographic factor is one of the keys for ensuring stable and sound development of the state and problems of optimal demographic development should be seen as a priority state interests. Critical state of demographic situation in Ukraine requires a review of specific areas of population policy.

Keywords: demographic crisis, lifetime fertility, depopulation, mortality, families, extinction, genocide, social care, healthcare, marriage, child birth, urbanization.